

Jarosław Wierzbński

 <https://orcid.org/0000-0002-1351-4276>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

Instytut Rusycystyki, Zakład Językoznawstwa

90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

jaroslaw.wierzbinski@uni.lodz.pl

JĘZYK BOHATERÓW W UTWORACH MICHAIŁA ZOSZCZENKI

The Language of Heroes in the Works of Mikhail Zoshchenko

Streszczenie

Twórczość Michaiła Zoszczenki przenosi nas w lata socrealistycznej ortodoksji, kiedy względy ideologiczne odgrywały pierwszoplanową rolę w rozmaitych sferach życia. W języku jego bohaterów manifestują się takie zjawiska, jak upolitycznienie słownictwa, manipulacje semantyczne, przewrotna argumentacja, spiętrzenie absurdów, a także fikcyjna konwersacja graniczącą nierzadko z pustosłowiem.

Wśród przykładów spekulowania słownictwem znajduje się termin *идеология*, który nie powinien mieć zastosowania w rozmaitych konsytuacjach. Adresatom tego słowa imputuje się cechy o wydźwięku politycznym. Intencją jego użytkowników jest wykreowanie przeciwnika politycznego. Zdumiewa też łatwość, z jaką bohaterowie Zoszczenki poddają się manipulacjom językowym, nie popadając przy tym w najmniejsze zakłopotanie. Wręcz przeciwnie, akceptują swoje nielogiczne wywody, aprobują też niezrozumiałe wypowiedzi przedstawicieli władzy.

Zasygnalizowane w artykule zjawiska są symptomatyczne i znamienne dla języka, odzwierciedlającego czasy Zoszczenki. Zoszczenko ujawnił w ten sposób mechanizmy rządzące ludzką mentalnością w porewolucyjnej rzeczywistości. Jego utwory, jakkolwiek utrzymane w tonacji groteskowej, są swoistą formą protestu wobec politycznej manipulacji w języku. Fenomenowi Zoszczenki nie sposób rozpatrywać z pominięciem przedstawionego fragmentu rzeczywistości językowej czy też w oderwaniu od czasów, w których przyszło mu tworzyć.

Słowa kluczowe: Michaił Zoszczenko, rzeczywistość totalitarna, język propagandy, manipulacje semantyczne, dezinformacja i pustosłowie.

Summary

The work of Mikhail Zoshchenko takes us back to the years of socialist realist orthodoxy, when ideological considerations played a leading role in various spheres of life. The language of his characters manifests such phenomena as the politicization of vocabulary, semantic manipulation, subversive argumentation, accumulation of absurdities, as well as fictitious conversation often bordering on empty words.

Among the examples of vocabulary speculation is the term *ideology*, which should not be used in various situations. The recipients of this word are imputed features with political overtones. The intention of its users is to create a political opponent. It is also amazing how easily Zoshchenko's characters succumb to linguistic manipulation, without falling into the slightest embarrassment. On the contrary, they accept their illogical arguments, and they also approve of the incomprehensible statements of the authorities.

The phenomena indicated in the article are symptomatic and characteristic of the language reflecting the times of Zoshchenko. In this way, Zoshchenko revealed the mechanisms governing the human mentality in the post-revolutionary reality. His works, although grotesque in tone, are a kind of protest against political manipulation in language. The phenomenon of Zoshchenko cannot be considered without the presented fragment of linguistic reality or in isolation from the times in which he came to create.

Keywords: Mikhail Zoshchenko, totalitarian reality, the language of propaganda, semantic manipulation, disinformation and empty words.

WPROWADZENIE. PRZEDMIOT BADAŃ

Świat przedstawiony w dziełach Michaiła Zoszczenki (1895–1958) należy do jednych z najzabawniejszych wśród mimetycznych wizerunków porewolucyjnej rzeczywistości, chociaż często przebija z nich gorzka refleksja nad absurdami życia i przeróżnymi wypaczeniami. Przejawiają się one również w sferze językowych zachowań bohaterów pisarza.

Spuściźnie literackiej i językowej tego pisarza, w tym badaniach tekstologicznym poświęcono dotychczas szereg monografii, artykułów i innych prac studyjnych. Są to publikacje takich badaczy, jak Michaił Ardow (1992), Marietta Czudakowa (1979), Anatolij Starkow (1990), Andriej Siniawskij (1989), Dmitrij Mołdawskij (1987), Jurij Tomaszewskij (1988), Michaił Kreps (1986), Wasilij Suprun (2021), Nadieżda Grigorijewa (2022), Irina Zacharijewa (1989), Andrzej Drawicz (1974), Waclaw Mucha (1985), Aurelia Kotkiewicz (2012), Jarosław Wierziński (2017), Linda Scatton (1993) i wielu innych.

Przedmiotem zainteresowania w tym artykule są mechanizmy spekulowania słownictwem i manipulacje językowe, które manifestują się w języku bohaterów Zoszczenki¹. Nie ulega wątpliwości, że w sprzyjających warunkach jednostkom

¹ Artykuł koresponduje w tym względzie z naszym wcześniejszym tekstem (Wierziński, 1996). Niniejsze opracowanie w zestawieniu ze wspomnianym tekstem poszerza kontekst analityczny

leksykalnym można nadać zupełnie nową orientację, odmienną wartość znaczeniową. Droga kolejnych przekłamań w semantyce leksemów można doprowadzić do całkowitego zafałszowania ich właściwego sensu. Takie procedury językowe są nadzwyczaj wyraziste w systemach totalitarnych, co znalazło swoje odzwierciedlenie w literaturze przedmiotu². Na szczególną uwagę w tym względzie zasługuje monografia Françoise Thom, *La langue de bois* (Thom, 1987), która ukazała się w polskim tłumaczeniu Izabeli Bielickiej pt. *Drewniany język*, Warszawa 1990. W obrębie polskiej literatury źródłowej zwracają uwagę m.in.: artykuł Stanisława Bala (1987), szkic Andrzeja Drawicza (1992), książka Michała Głowińskiego (1991), a także opracowanie Kamila Mirowskiego (2005). Wspomniane tu procedury zostały również poświadczone w wystarczającym stopniu w rozmaitych opracowaniach leksykograficznych o czym pisze m.in. Natalia Kupina (1995).

Zagadnienie manipulacji językowej poświadczają rozliczne teksty literackie Michaiła Zoszczenki. Z utworów tego pisarza, który wielokrotnie zmagał się z totalitarną rzeczywistością³, wylania się dość osobliwy styl wypowiedzi narracyjnej, swoista odmiana języka upolitycznionego i zbiurokratyzowanego, języka eksponującego określone treści propagandowe. W niniejszym artykule rozpatrzę kilka ważniejszych zjawisk językowych, które zarysowały się w języku bohaterów Zoszczenki.

BIUROKRATYCZNA RETORYKA I DEZINFORMACJA

Pustosłowie to jeden z zasadniczych elementów języka bohaterów Zoszczenki, którzy często operują ogólnikami, wykorzystują górnolotne określenia oraz posługują się zwrotami pozbawionymi treści. Na tekst zatytułowany *Uczciwy obywatel* (*Честный гражданин*) składa się pisemne doniesienie adresowane do policji, rozpoczynające się od słów:

Состоя, конечно, на платформе, сообщаю, что квартира № 10 подозрительна в смысле самогона, который, вероятно, варит гражданин Гусев и дерет окромя того с трудящихся три шкуры. А когда, например, нетути денег [...] пихает в спину (Зошенко, 1986, 1, 161)⁴.

i interpretacyjny prezentowanej problematyki w oparciu o kolejne materiały ilustracyjne i nowszą literaturę przedmiotu.

² W praktyce mownej totalitaryzm napotyka na różne społeczne i indywidualne formy sprzeciwu, w rezultacie czego rozwija się szczególny rodzaj kontaktów werbalnych oznaczający funkcjonowanie w tej samej przestrzeni kulturowej języka totalitarnego i antytotalitarnego. O relacjach tych pojęć pisze Anna Wierzbicka (1993).

³ Zob. na ten temat m.in.: Tomaszewskij (1988); Sarnow, Czukowskaja (1988); Granin (1988); Stepnowska, Wierzbiński (1993); Stepnowska, Wierzbiński (1993a).

⁴ Зошенко, М. (1989–1987). *Собрание сочинений в трех томах*, Ленинград: Художественная литература. Wszystkie cytaty pochodzą z tej edycji z podaniem tomu i strony.

W końcowej części tegoż doniesienia czytamy:

А еще, как честный гражданин, сообщаю, что девица Варька Петрова есть подозрительная и гуляющая. А когда я к Варьке подошедши, так она мной гнушается. [...] Теперича еще сообщаю, что заявление мной проверено, как я есть на платформе и против долой дурман, хоша и уволен по сокращению за правду (Зоценко, 1986, 1, 162–163).

Chodzi tu oczywiście o jakąś wymagowaną platformę ideologiczną, czyli działanie zgodne z oficjalną linią polityczną, z oczekiwaniami rządzącej partii. Przytoczony frazes w opowiadaniu *Wypróbowanie bohaterów* (*Испытание героев*) występuje w pełniejszym i bardziej rozwiniętym brzmieniu w następującej relacji Mikołaja Antonowicza:

– Я, говорит, хотя и не коммунист, но я в революцию кровь проливал. И я, говорит, всегда стоял на платформе советской власти и никогда не ожидал от дворянской власти ничего хорошего. И я, говорит, считаю своим долгом высказать свое мировоззрение, а вы как хотите (Зоценко, 1986, 2, 228).

Sloganowy styl manifestuje się również w noweli *Interesujące zdarzenie w pewnym urzędzie* (*Интересное происшествие в канцелярии*). Urzędnicy już od miesiąca nie mogą odnaleźć dokumentów petenta Kulkowa. Fakt ten narrator komentuje następująco:

Кульков, видите ли, в одну канцелярию ходил очень долго. По одному своему делу. И не то он месяц туда ходил, не то два. Ежедневно. И все никаких результатов. [...] С одной стороны, это было даже удивительно наблюдать к нему такое бюрократическое отношение. Поскольку канцелярия сейчас у нас находится на большой высоте (Зоценко, 1986, 3, 374).

Przytoczone ilustracje na pierwszy rzut oka egzemplifikują czcze, puste frazesy. Wypełnia je jednak określona treść propagandowa.

Motywację ideologiczną autor poświadcza również w felietonie pt. *Pożar* (*Пожар*). Mowa w nim o komendancie straży pożarnej, który nie podjął akcji ratowniczej, ponieważ pali się prywatny sklepik, a więc własność wroga klasowego. Uzmysławia ten fakt niedwuznacznie obywatelowi, który informuje o pożarze:

– А то! Кто горит? Балуев горит? А кто есть Балуев? Кооперация? Балуев есть частник. Ну и пушай его горит. Чище воздух будет. А вы, говорит, товарищ, не нарушайте тут классовой линии своими криками. Не то знаешь, чего бывает. Гражданин-любитель, конечно, сконфузился за свою отсталую идеологию и поскорее смылся (Зоценко, 1986, 1, 512).

Analogiczny sloganowy styl wypowiedzi i rozumowania według sztam-py ideologicznej manifestuje się w wielu innych tekstach Zoszczenki. Oficjalny i pompatyczny styl, który przejawia się w biurokratycznej retoryce, ukazuje w groteskowej formie opowiadanie *Historia choroby* (*История болезни*). Kolej-

na nieprzyjemność, jaka spotyka pacjenta w szpitalu, ma związek z niefortunnym użytkowaniem określeń przez pielęgniarkę:

Фельдшер удивился, что тяжелобольной так свободно с ним объясняется и, сразу замял разговор. И тут сестричка подскочила. – Пойдемте, говорит, больной, на обмывочный пункт (Зощенко, 1986, 2, 268).

Poirytowany pacjent na to:

Но от этих слов меня тоже передернуло. – Лучше бы, говорю, называли не обмывочный пункт, а ванна. Это, говорю красивой и возвышает больного. И я, говорю, не лошадь, чтоб меня обмывать (Зощенко, 1986, 2, 268).

W odpowiedzi usłyszał:

– Даром, что больной, а тоже, говорит, замечает всякие тонкости. Наверно, говорит, вы не выздоровеете, что во все нос суete. Тут она привела меня в ванну и велела раздеваться. И вот я стал раздеваться и вдруг вижу, что в ванне над водой уже торчит какая-то голова. И вдруг вижу, что это как будто старуха в ванне сидит, наверно, из больных (Зощенко, 1986, 2, 268–269).

Zachowanie językowe pielęgniarki nacechowane jest sztuczną powagą i jest raczej dosadne w tej konsytuacji, a także z uwagi na kolejne zdarzenia. Neutralne pod każdym względem słowo *ванна* zastąpiono tu drażliwym dla pacjenta wyrażeniem *обмывочный пункт*. Taka relacja, będąca odwrotnością eufemizacji, jest najwyraźniej nadużyciem wobec normy językowej.

Podjęty temat czy też jakiś problem przez bohaterów Zoszczenki niejednokrotnie rozplywa się w nagromadzeniu banalnych frazesów, w pustostłowi. Oto wyjątek z wystąpienia stróża szkoły lotniczej w opowiadaniu *Agitator* (*Ажитатор*), który w czasie swego urlopu ma zjednywać na wsi zwolenników na rzecz rozwoju lotnictwa:

– Так вот, этого... – сказал Косоносов, – авиация, товарищи крестьяне... Как вы есть народ, конечно, темный, то, этого, про политику скажу... Тут, скажем, Германия, а тут Китай. Тут Россия, а тут... вообще... – Это ты про что, милый? – не поняли мужички. – Про что? – обиделся Косоносов. – Про авиацию я. Развивается, этого, авиация... Тут Россия, а тут Китай.

Мужички слушали мрачно. – Не задерживай! – крикнул кто-то сзади. – Я не задерживаю, – сказал Косоносов. – Я про авиацию... Развивается, товарищи крестьяне. Ничего не скажу против. Что есть, то есть. Не спорю... (Зощенко, 1986, 1, 158).

W dalszym ciągu mówca agituje z nie mniejszą nieporadnością językową, a prezentowane przezeń treści przynoszą odwrotny skutek od zamierzonego. Zdezorientowani słuchacze po prostu rozchodzą się.

EKSPONOWANIE TREŚCI PROPAGANDOWYCH DEWIACJE SEMANTYCZNE

Opowiadania Zoszczenki są najlepszą i wymowną zarazem ilustracją powyższej kwestii. Sięgnijmy po klasyczny tekst pisarza. Osnowę opowiadania *Arystokratka* (*Аристократка*) stanowi relacja o zdarzeniu w teatrze niejakiego Grigorija Iwanowicza, który w antrakcie zafundował swojej wybrance ciastko. Ten gest narrator opisał następująco:

– Ежели, говорю, вам охота скушать одно пирожное, то не стесняйтесь. Я заплачу. – Мерси, говорит. И вдруг подходит развратной походкой к блюду и цоп с кремом и жрет. [...] Она кушает, а я с беспокойством по карманам шарю, смотрю рукой, сколько у меня денег. А денег – с гулькин нос (Зощенко, 1986, 1, 171–172).

Bohater z nieskrywanym niepokojem przyglądał się, jak jego sympatia sięga po kolejne ciastka, aż przy czwartym zaprotestował:

Съела она с кремом, цоп другое. Я аж крякнул. [...] И берет третье. Я говорю: – Натощак – не много ли? Может вытошнить. А она: – Нет, говорит, мы привыкли. И берет четвертое. Тут ударила мне кровь в голову. – Ложи, – говорю, взад! [...] – Ложи, говорю, – к чертовой матери! (Зощенко, 1986, 1, 172).

Na początku opowiadania czytelnik otrzymuje lakoniczne podsumowanie odnoszące się do rzekomej arystokratki, którego dokonał sam bohater:

А в свое время я, конечно, увлекался одной аристократкой. Гулял с ней и в театр водил. В театре-то все и вышло. В театре она и развернула свою идеологию во всем объеме (Зощенко, 1986, 1, 170).

Zachowanie Grigorija Iwanowicza również podlega ocenie, ale replika „arystokratki” nie zawiera aluzji o charakterze politycznym.

Сели мы в театр. Досмотрели оперу. И домой. А у дома она мне и говорит: – Довольно свинство с вашей стороны. Которые без денег – не ездят с дамами. А я говорю. – Не в деньгах, гражданка, счастье. Извините за выражение. Так мы с ней и разошлись (Зощенко, 1986, 1, 173).

Opowiadacz zaś niedwuznacznie sugeruje swoim słuchaczom, że „arystokratka” swoim zachowaniem wykazała typowe cechy charakteryzujące przedstawicieli kręgów burżuazyjnych czy też wywodzących się z obozu reakcjonistów. Usiłuje się w ten sposób wytworzyć wśród odbiorców opowiadanego zdarzenia przekonanie, że ludzie typu „arystokratki” stwarzają określone zagrożenie.

Bohaterka opowiadania, wbrew tytułowej zapowiedzi, nie wywodzi się z kręgów arystokracji, a atrybuty zewnętrzne (*чулочки фильдековские, зуб*

золоченый, такая фря) nie zmieniają jej rzeczywistego statusu społecznego. Jednakże sugestie opowiadacza są w tym względzie dość przejrzyste.

W opowiadaniu *Ubranie robocze (Рабочий костюм)* również funkcjonuje ten termin. Konopatowa nie wpuszczają do restauracji, ponieważ ma na sobie robocze ubranie. Spowodowało to określoną reakcję bohatera:

Василий Степаныч Конопатов прямо в бешенство пришел. Прямо рыдает человек. – Товарищи, – говорит, – молочные братья! Да что ж это происходит в рабоче-крестьянском строительстве? Без манишечки, говорит, человеку пожрать не позволяют. Тут поднялась катавасия. Потому народ видит – идеология нарушена. Стали пишевиков оттеснять в сторону. Кто бутылкой машет, кто стулом... (Зощенко, 1986, 1, 302).

W tej konsytuacji wyrażenie *идеология нарушена* ma wskazywać, że pogwałcony został interes klasy robotniczej, której przedstawicielem jest Konopatow. Zauważmy też, że takie rozumowanie prezentuje tu już nie pojedynczy przedstawiciel wspomnianej warstwy społecznej, lecz bohater zbiorowy.

Opowiadanie *Mieszczaństwo (Мещанство)* ma również swoistą wymowę ze względu na użycie terminu *идеология*. Jeden z przykładów na mieszczaństwo według narratora dotyczy w tym tekście młodej dziewczyny, która odmawia mu spotkań. Jego wywody są następujące:

Ну, да когда старый паразит в мешанстве погрязши, это еще куда ни шло. А вот когда молоденькая в мешанство зарывается – это больно и обидно. Например, Катюша из трепального отделения. Довольно миленькая барышня, поленькая. По виду никогда не скажешь, что мешанка. Потому поступки видны, идеология заметна, ругаться по матери может (Зощенко, 1986, 1, 287).

Tak więc niechęć dziewczyny do bliższej znajomości z narratorem ma rzekomo dowodzić jakichś wyimaginowanych przez niego wypaczeń ideologicznych u bohaterki, odstępstw od proletariackich zasad współżycia między ludźmi.

We wszystkich tych przykładach mamy do czynienia z próbą upolitycznienia języka, jakkolwiek sposób rozumowania i argumentacji w każdym wypadku jest na takim poziomie, że w zasadzie uniemożliwia polemikę.

W związku z prezentowaną analizą warto odwołać się do materiałów słownikowych. Rzecz w tym, że oficjalna propaganda spolaryzowała semantykę terminu *идеология*, odnosząc jedne treści do kapitalistycznej formacji społecznej, inne zaś do ustroju socjalistycznego. Słownik encyklopedyczny pod red. Borysa Wwiedenskigo z 1953 r. w artykule hasłowym *идеология* podaje m.in.:

Неотъемлемые черты современной бурж. И. – это отказ от науки, идеализм, поповщина и мракобесие, проповедь шовинизма и расизма, пропаганда космополитизма. Пролетарская, социалистическая И. [...] есть И. мира и творческого, созидательного труда, патриотизма и пролетарского интернационализма, дружбы народов [...]. Но в советском обществе еще Коммунистическая партия ведет решительную борьбу против пережитков капитализма в сознании людей [...] (Введенский, 1953, 1, 663).

Ten opis odbiega nieco od podstawowego zagadnienia, które nas zajmuje, ale pozwala w sposób oczywisty zrozumieć pewien mechanizm spekulowania językiem. W walkę z „przeżytkami”, o których jest mowa w cytowanym materiale, ślepo angażują się bohaterowie Zoszczenki, uczestniczący w zmaganiach z tzw. wypaczeniami ideologicznymi oraz w kampanii wymierzonej przeciw kreowanemu przeciwnikom politycznym.

Wyraz *ideologia* nie jest odpowiedni do żadnej z przedstawionych sytuacji w opowiadaniach. Za każdym razem jest użyty manipulacyjnie, jest pewną insynuacją. Intencją jego użytkowników jest ośmieszyć, zniesławić i zdyskredytować kogoś w oczach innych ludzi.

Mały słownik akademicki pod red. Anastazji Jewgienijewej opatruje hasło *идеология* następującym wyjaśnieniem:

Система идей, представлений, понятий, выраженная в разных формах общественного сознания – философии, политике, праве, морали, искусстве, религии, и отражающая коренные интересы классов, социальных групп (Евгеньева, ред., 1981, 1, 630).

W *Słowniku języka polskiego* pod red. Mieczysława Szymczaka znajdujemy porównywalny artykuł hasłowy terminu *ideologia*:

system poglądów, idei, pojęć politycznych, socjologicznych, prawnych, etycznych, religijnych, lub filozoficznych jednostki albo grupy ludzi, uwarunkowany czasem, miejscem, stosunkami społecznymi; pogląd na świat (Szymczak, 1978, 1, 767).

Tak więc wyróżniony tu termin oznacza całokształt zapatrywań człowieka w zakresie różnych ważkich zagadnień i nie powinien mieć zastosowania przy określaniu spraw błahych, o których mowa w przytoczonych przykładach. Użycie wyrazu *идеология* nie znajduje w nich jakiegokolwiek merytorycznego uzasadnienia. Występuje tu w rzeczy samej dezinformacja, nieuczciwa perswazja. Postaciom-adresatom tego słowa imputuje się cechy o wydźwięku politycznym, dopatruje się w ich działaniu złych intencji.

W opowiadaniach przedstawiających z pozoru niewinne, zabawne, humorystyczne scenki rodzajowe odczytać można głębszy sens. Ważne jest uświadomienie sobie faktu, że to m.in. poprzez zademonstrowany w opowiadaniach mechanizm spekulowania słowem w latach indoktrynacji, w okresie nacechowanym nietolerancją, donosicielstwem opartym na najmniejszej politycznej sugestii, tworzono wroga mitycznego, wmawiano jego wszechobecność, sięgając przy tym po nośne wówczas, „wielkie” słowa w najmniej oczekiwanych sytuacjach.

Bohater Zoszczenki nader często ucieka i do prymitywnej argumentacji o wydźwięku ideologicznym. Jest nim jeden z pasażerów pociągu w opowiadaniu *Wydarzenie (Пропущенное)*. Fabuła jest dość banalna. Młoda matka prosi podróżnych z przedziału o przypilnowanie jej dziecka. Sama zaś podczas krótkiego postoju pociągu chce udać się do bufetu mieszczącego się w budynku dworca ko-

lejowego. Brak gotowości wśród pasażerów do okazania kobiecie pomocy wspomniany już osobnik zreplikował jako sprzeniewierzenie się zasadom socjalizmu, wręcz jego odrzucenie:

[...] что вы за люди – я прямо дивуюсь! Нельзя, говорит, граждане иметь такой слишком равнодушный подход. Может, на наших глазах мать покушать затрудняется, ее малютка чересчур сковывает, а тут каждый от этих общественных дел морду отворачивает. Это, ну прямо ведет к отказу от социализма (Зоценко, 1987, 3, 432–433).

Z analogiczną argumentacją mamy do czynienia w felietonie *Nowe czasy* (*Новое время*). Dwaj podchmieleni młodzieńcy zaczepiali przechodzące dziewczęta. Jedna z nich za obraźliwe i niecenzuralne określenia użyła wobec nich siły. Wsparł ją przechodzący aptekarz. To on właśnie opowiedział całe zajście autorowi, który następnie poznał dziewczynę osobiście. Kiedy zachwalał jej odwagę odpowiedziała:

– Конечно, я понимаю, это нехорошо – бить человека. Но у меня не было другого выхода. Его поступок был настолько несоветский, что я не могла сдержаться. Я его была как врага советской власти, а не как мужчину (Зоценко, 1986, 2, 445).

Ma tu miejsce oczywiście nadużycie argumentacji. Chulikański występek chłopców bohaterka ocenia wyłącznie w kategoriach politycznych, upatrując w nich wrogów władzy radzieckiej.

I kolejny przykład. Oto relacja narratora w opowiadaniu *Wypróbowanie bohaterów* (*Испытание героев*) o jego pracy w sowchozie:

Вот потонуло у меня тридцать шесть утей, и, значит, дело дошло до высшего начальства. Вот начальство вызывает нас в управление, кричит и говорит разные гордые, бичующие слова, дескать, человек вы, без сомнения, в своем деле весьма опытный, ценный и понимающий, даже были ранены в начале гражданской войны, но поскольку, черт возьми, у вас утки стали тонуть, то это экономическая контрреволюция и шпионаж в пользу английского капитала (Зоценко, 1986, 2, 225).

Opowiadacz relacjonuje dalej o podstępnych i perfidnych praktykach komisarza Szaszmurina, który sprawdzał prawomyślność swoich pracowników. Komisarz zaaranżował upadek bolszewizmu i przejęcie władzy przez obóz „białych”. Deklaracjom lojalności wobec „nowego” gospodarza przysłuchiwał się osobiście z ukrycia. Jego podejrzeniom stało się zadość.

Omawianą kwestię zaświadcza również opowiadanie *Leczenie i psychika* (*Врачевание и психика*). Replika opowiadacza, że najwięcej chorych zgłasza się do neurologa, spowodowała ciąg wypowiedzi oczekujących pacjentów. Oto jedna z nich:

Такой толстоватый гражданин, наверное, бывший рыночный торговец или черт его знает кто, говорит: – Ну еще бы! Ясно. Человечество торговать хочет, а тут, извольте, глядите на ихнюю торговлю. Вот и хворают. Ясно... (Зоценко, 1986, 2, 229).

Inny zaś skwitował tę uwagę w sposób następujący:

– Ну, вы не очень-то распушайте свои мысли. А не то я позволю куда следует. Вам покажут – человечество... Какая сволочь лечиться ходит... Такой, с седоватыми ушишками, глубокий старик, лет пятидесяти, так примиряет обе стороны: – Что вы на них нападаете? Это просто, ну, ихнее заблуждение (Зоценко, 1986, 2, 229).

Sytuację konfliktową próbuje załagodzić starzec, który upatruje źródeł wielu zaburzeń neurologicznych w przeobrażeniach cywilizacyjnych. Jednakże ten sam oponent odpowiedział mu:

– Ах, вам цивилизация не нравится, строительство... Очень я слышу милые слова в советском учреждении. Вы, говорит, мне под науку не подводите буржуазный базис. А не то знаете, чего за это бывает (Зоценко, 1986, 2, 230).

Z ostrą reprimendą tegoż spotkali się również pozostali dyskutanci. Nie jest tajemnicą, że ludzie w omawianym okresie żyli w stałym strachu przed fałszywymi oskarżeniami, na które narażony był praktycznie każdy. Jak wiadomo, ofiarą rozlicznych pomówień był również niejednokrotnie sam Zoszczenko. Pisarz wprost uwypukla dewiacje semantyczne w zachowaniu językowym swoich bohaterów. Jego utwory, jakkolwiek utrzymane w tonacji groteskowej, są swoistą formą protestu wobec politycznej manipulacji w języku. Przechodzę do omówienia kolejnej kwestii.

POGWAŁCENIE ZASAD KOMUNIKACJI SPIĘTRZENIE ABSURDÓW

Tę kwestię rozpatrzemy na przykładzie dialogu zawartego w opowiadaniu *Język małp (Обезьянин язык)*. Przebieg rozmowy relacjonuje narrator skazowy Siniebriuchow:

Я вот на днях слышал разговор. На собрании было. Соседи мои разговорились. Очень умный и интеллигентный разговор был, но я, человек без высшего образования, понимал ихний разговор с трудом и хлопал ушами. [...] – А что, товарищ, это заседание пленарное будет али как? – Пленарное, – небрежно ответил сосед. – Ишь ты, – удивился первый, – то-то я и гляжу, что такое? Как будто оно и пленарное. – Да уж будьте покойны, – строго ответил второй. – Сегодня сильно пленарное, и кворум такой подобрался – только держись. – Да ну? – спросил сосед. – Неужели и кворум подобрался? – Ей-богу, – сказал второй. – И что же он, кворум-то этот? – Да ничего, – ответил сосед, несколько растерявшись. – Подобрался, и все тут. – Скажи на милость, – с огорчением покачал головой первый сосед. – С чего бы это он, а? Второй сосед развел руками и строго посмотрел на собеседника, потом добавил с мягкой улыбкой: – Вот вы, товарищ, небось не одобряете эти пленарные заседания... А мне как то они ближе. Все как-то, знаете ли, выходит в них минимально по существу дня... Хотя я, прямо скажу, последнее время от-

ношусь довольно перманентно к этим собраниям. Так, знаете ли, индустрия из пустого в порожнее. – Не всегда это, возразил первый. – Если, конечно, посмотреть с точки зрения. Вступить, так сказать, на точку зрения и отседа, с точки зрения, то – да, индустрия конкретно. – Конкретно фактически, – строго поправил второй. – Пожалуй, – согласился собеседник. – Это я тоже допускаю. Конкретно фактически. Хотя как когда... – Всегда, – коротко отрезал второй. – Всегда, уважаемый товарищ. Особенно, если после речей подсекция заварится минимально. Дискуссии и крику тогда не оберешься...

На трибуну взошел человек и махнул рукой. [...] Первый сосед никак не мог помириться с тем, что подсекция заваривается минимально. Ему казалось, что подсекция заваривается несколько иначе. [...] – Это кто ж там такой вышедши? – Это? Да это президиум вышедши. [...] Завсегда остро говорит по существу дня.

Оратор простер руки вперед и начал речь. И когда он произносил надменные слова с иностранным, туманным значением, соседи мои сурово кивали головами (Зощенко, 1986, 1, 264–266).

Wydawać by się mogło, że uczestnicy dialogu zademonstrują umiejętność poprawnego wysławiania się. Do takiej recepcji rozmowy przygotowuje odbiorcę tekstu stwierdzenie opowiadacza: „Очень умный и интеллигентный разговор был”, jakkolwiek podaje w wątpliwość wiarygodność takiej oceny, co tłumaczy brakami w swoim wykształceniu. Tymczasem dialog nie jest popisem elokwencji ze względu na nagromadzenie w nim słownictwa o pozaliterackiej proveniencji; rozmówcy wykorzystują formy nienormatywne, jak gminne *завсегда* (zamiast *всегда*), przestarzałe i gminne *али* (zamiast *или*) w pytaniu *али как?*, czy też inne formy gwarowe bądź wyrazy w zniekształconej postaci fonologicznej: *отседа* (zamiast *отсюда*), *допуцаю* (zamiast *допускаю*), *кто вышедши?* (zamiast *кто вышел?*).

Niemal cały tekst zaskakuje nas serią bezsensownych wyrażen: *сильно пленарное* (o zebraniu); *минимально по существу дня*; *вступить на точку зрения*; *подсекция заваривается минимально* i inne. W wypowiedziach uczestników dialogu nie sposób dostrzec żadnej logiki, nie sposób uchwycić żadnych treści. Zachowania językowe rozmówców są wręcz irytujące. Ich dialog pozbawiony jest jakiegokolwiek ładu semantycznego.

Dialog jest w większości niezrozumiały dla samych rozmówców. Jest on właściwie zerwany od samego początku. Proces komunikacji blokuje posługiwanie się przez uczestników rozmowy niezrozumiałym dla nich słownictwem obcego pochodzenia, jak np. *кворум*, *пленарный*, *перманентно*, *индустрия*. Rozmówcy błędnie identyfikują semantykę tych zapożyczeń w języku rosyjskim. Prezentowany przez nich typ wypowiedzi przypomina po części makaronizowanie, które polega wprawdzie na dodawaniu wyrazów z innych języków, ale w tekstach Zoszczenki – co należy podkreślić – obce jednostki leksykalne często występują w zdeformowanej postaci lub w niewłaściwych kontekstach.

W przytoczonym dialogu mamy do czynienia ze zmieszaniem różnych pojęć, a w konsekwencji i z brakiem skorelowania semantycznego i gramatycznego

leksemów. Takie pogwałcenie zasad komunikacji uniemożliwia skuteczne porozumiewanie się. Uczestnicy dialogu łączą w jedną całość nieprzystające do siebie jednostki językowe; dokonują połączeń wyrazów, które normalnie nie wchodzą ze sobą w syntagmatyczne relacje, przez co składnia jest zupełnie nieuporządkowana. W dialogu naruszone zostały podstawowe kryteria poprawności strukturalnej. W tej jakże niedorzecznej konfiguracji językowej nie ma ani spójności, ani koherencji⁵.

Ową niedorzeczność potęguje ten fragment dialogu, w którym jeden z rozmówców „precyzuje” wypowiedź drugiego: *конкретно фактически*. Występująca tu zbitka przysłówków-latynizmów jest niepoprawna składniowo, nadto w planie treści nic nie precyzuje. W rozpatrywanej konsytuacji takie kategoryczne wnioski złożone z pojęć synonimicznych jest karykaturalne.

Rozmówcy najwidoczniej są pozbawieni zdolności postrzegania wypowiedzi dewiacyjnych. Jest oczywiste, że prezentowane w tekście nieskładne konstrukcje werbalne są zamierzonymi przez pisarza w osiągnięciu celu, który sprowadza się nie tylko do uwypuklenia komizmu językowego rozmówców. W potoku pustych pojęć, które składają się na dialog, zdumiewa łatwość, z jaką rozmówcy poddają się manipulacjom językowym, nie popadając przy tym w specjalne zakłopotanie czy w zmieszanie. Wręcz przeciwnie, akceptują przecież swoje nielogiczne wywody. Aprobują też niezrozumiałe dla nich wystąpienie przedstawiciela władzy, co w sposób obrazowy i symboliczny zarazem ujmuje sformułowanie: „соседи мои сурово кивали головами”.

Komunikacja językowa wymaga wzajemnego dopasowania i powiązania jednostek leksykalnych. W przeciwnym wypadku może być ona w różnym stopniu osłabiona lub zakłócona. U Zoszczenki szereg wypowiedzi jego bohaterów układa się w przedziwne konfiguracje. Pisarz prezentuje w ten sposób różne postawy nadawcze i odbiorcze tekstu. Porównajmy z tego punktu widzenia wystąpienie towarzysza Fioletowa, zwolennika emancypacji kobiet, o którym mowa w opowiadaniu *Jasny geniusz* (*Светлый гений*):

Он стукнул кулаком по столу, топнул ногой, откинул назад свои волосы и громко закричал: – Гражданки! Вы которые эти белые рабыни плиты и тому подобное. И которые деспот муж элемент несознательно относится. И кухня которая эта и тому подобное. Шитье одним словом. Довольно этих про этих цепей. Полное раскрепощение, к свету нога об руку с наукой и техникой (Зощенко, 1986, 1, 267).

⁵ Używam tych terminów w znaczeniu zdefiniowanym przez Roberta-Alaina de Beaugrande’a i Wolfganga Ulricha Dresslera (Beaugrande, Dressler, 1990). W *spójności* chodzi o zachowanie zależności gramatycznych wyrazów w tekście, o ich wzajemne powiązania, zaś w *koherencji* – o ciągłość sensów w tekście. Autorzy podkreślają, iż „konieczne jest rozróżnienie między spójnością powierzchni a spójnością treści leżącej u jej podstaw”, a także „analogiczne rozróżnienie między składnią tekstu i semantyką tekstu” (przypis 5 na s. 21). Szczegółowo rozpatrują te kryteria na s. 20–25 oraz 72–151.

Po tej wypowiedzi

– восторженные гражданки [...] наперерыв жали ему руки, восхищаясь симпатичной его речью. Какая-то немолодая гражданка в байковом платке подошла к Фиолетову и, потрясая его руку робко сказала: – Вы этот, как его, светлый гений человечества в окне женщины (Зощенко, 1986, 1, 267).

Trudno oczywiście tak ukształtowane konstrukcje językowe nazwać spójnymi wypowiedziami. Brakuje tu zupełnie harmonii między poszczególnymi częściami zdań, jak też między zdaniami. Sformułowania bohatera nie zachowują związku logicznego. Tymczasem dla słuchaczek jego wystąpienie wcale nie jest niedorzeczne. Zresztą replika jednej z nich zupełnie naśladuje styl wypowiedzi towarzysza Fioletowa. Zasygnalizowane zjawisko jest symptomatyczne dla języka propagandy. Wszak należy odróżniać tak bezsensowną frazeologię i podobne jej deformacje językowe od tych zniekształceń, które pisarz wprowadził do tekstów dla celów stylizacji na mowę potoczną.

UWAGI KOŃCOWE

Utwory Zoszczenki są odwzorowaniem ściśle określonej, bo porewolucyjnej rzeczywistości społecznej, kulturowej i językowej. Jego bohater jest wpisany w trudną codzienność. Egzystuje on w nieładzonym i pełnym sprzeczności świecie. Autor nie stronił od różnych trudnych w owym czasie tematów. Obnażył przejawy wszelkiego zła objawiającego się w życiu społecznym. Uwypuklił je w zachowaniu językowym swoich bohaterów. Ujawnił pewne mechanizmy rządzące ludzką mentalnością w totalitarnej rzeczywistości. Ukazał różne przejawy i reperkusje upolitycznienia języka w tych warunkach. Ta sfera jego twórczości była stale prowokującym policzkiem dla władzy.

Pisarz przedstawił swoich bohaterów głównie poprzez ich język w groteskowym ujęciu, a w satyrze nie sposób uniknąć chwytów karykaturalnego wyjaskrawienia, do czego twórca ma zresztą prawo określane mianem *licentia poetica*, tym bardziej że jego bohater funkcjonuje w realiach, które same w sobie częstokroć były komiczne czy też tragicomiczne. Stąd w jego utworach – jak w teatrze absurdu – jest miejsce na swoistą grę sensu i bezsensu oraz różnaitość pojęć, które wzajemnie się wykluczają.

BIBLIOGRAFIA

- Ardov, M. (1992). *Fenomen Zoshchenko*. Stolitsa, 8, 56–60.
Bal, S. (1987). *Poetycka dywersja w nowomowie*. Brulion, 2–3, 115–132.

- Beaugrande de, R.-A., Dressler W.U. (1990). *Wstęp do lingwistyki tekstu*. Tłum. A. Szwedek. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chudakova, M.O. (1979). *Poetika Mikhaila Zoshchenko*. Moscow: Nauka.
- Drawicz, A. (1974). *Aż do kresu ironii (Michał Zoszczenko)*. W: Drawicz, A. *Zaproszenie do podróży. Szkice o literaturze rosyjskiej XX wieku (46–73)*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Drawicz, A. (1992). *Język zwycięzców. O sowieckiej nowomowie*. W: Drawicz, A. *Spór o Rosję (113–128)*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Interim.
- Evgen'eva, A. (red.). (1981–1984). *Slovar' russkogo yazyka v chetyrekh tomakh*. Moscow: Russkii yazyk.
- Głowiński, M. (1991). *Marcowe gadanie. Komentarze do słów 1966–1971*. Warszawa: Wydawnictwo Pomost.
- Granin, D. (1988). *Mimoletnoe yavlenie*. *Ogonek*, 6, 9–11 i 29.
- Grigorieva, N. (2022). *Oshibka i zabyvanie v smekhovom kontekste (ot Zoshchenko do YouTube)*, *Die Welt der Slaven*, Bd. 67, 2, 199–211.
- Kotkiewicz, A. (2012). *Nowy człowiek Michaila Zoszczenki. Trylogia: „Przywrócona młodość”, „Niebieska księga”, „Przed wschodem słońca”*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Kreps, M.B. (1986). *Tekhnika komicheskogo u Zoshchenko*. Benson: Shalidze Publications.
- Kupina, N.A. (1995). *Totalitarnyi yazyk: slovar' i rechevye reaksii*. Ekaterinburg–Per'm: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
- Mirowski, K. (2005). *Nowomowa – marzenie totalitaryzmu, przestroga dla demokracji*. *Dialogi Polityczne*, 5–6, 75–83.
- Moldavskii, D.M. (1987). *Prevyshavshii obychnuyu meru*. *Zvezda*, 12, 177–184.
- Mucha, W. (1985). *Opowiadania satyryczne i humorystyczne Michaila Zoszczenki (1921–1932). Z zagadnień poetyki i komunikacji literackiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Ossolineum.
- Sarnov, B., Chukovskaya E. (1988). *Sluchai Zoshchenko (Povest' v pis'makh i dokumentakh s prologom i epilogom 1946–1958)*. *Yunost'*, 8, 69–86.
- Scatton, L.H. (1993). *Mikhail Zoshchenko. Evolution of a writer*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinyavskii, A. (1989). *Mify Mikhaila Zoshchenko*. *Voprosy literatury*, 2, 50–67.
- Starkov, A.N. (1990). *Mikhail Zoshchenko. Sud'ba khudozhnika*. Moscow: Sovetskii pisatel'.
- Stepnowska, T., Wierziński J. (1993). *Zmiażdżony prześmiewca, czyli słów kilka o Michaille Zoszczenko*. *Przekrój*, 19, 18–19.
- Stepnowska, T., Wierziński J. (1993a). *Michail Zoszczenko – burzyciel stalinowskiego 'sacrum'*. *Literatura na Świecie*, 10, 196–207.
- Suprun, V. (2021). *Onomasticheskii mir Mikhaila Zoshchenko*. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica Rossica*, 20, 121–131.
- Szymczak, M., red. (1978–1980). *Słownik języka polskiego*, t. 1–3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Thom, F. (1990). *Drewniany język*. Tłum. I. Bielicka. Warszawa: Wydawnictwo CDN.
- Tomashevskii, Yu. (1988). „...Pisatel's perepugannoi dushoi – eto uzhe poterya kvalifikatsii”. *M.M. Zoshchenko: pis'ma, vystuplenie, dokumenty 1943–1958 godov*. *Druzhba narodov*, 3, 168–189.
- Vezhbin'ski, Ya., Wierziński, J. (2017). *Mikhail Zoshchenko. Tekstologicheskie issledovaniya i analizy, semantika i stilistika*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Vezhbitskaya, A. (1993). *Antitotalitarnyi yazyk v Pol'she: mekhanizmy yazykovoi samooborony*. *Voprosy yazykoznaniya*, 4, 107–125.
- Vvedenskii, B. (red.). (1953–1955). *Entsiklopedieskii slovar' v trekh tomakh*. Moscow: Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya.

Wierzbński, J. (1996). *Manifestowanie się nowomowy w tekstach Michaiła Zoszczenki*. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica, 35, 87–98.

Zacharieva, I. (1989). *Rasskazy Mikhaïla Zoshchenko*. Bolgarskaya rusistika, 1, 9–19.

Zoshchenko, M. (1989–1987). *Sobranie sochinenii v trekh tomakh*. Leningrad: Khudozhestvennaya literatura.

Ардов, М. (1992). *Феномен Зоценко*. Столица, 8, 56–60.

Введенский, Б. (ред.). (1953–1955). *Энциклопедический словарь в трех томах*. Москва: Большая советская энциклопедия.

Вежбиньски, Я., Wierzbński, J. (2017). *Michaïł Zożenko. Tekstologiczne badania i analizy, semantyka i stylistyka*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Вежбицкая, А. (1993). *Антитоталитарный язык в Польше: механизмы языковой самообороны*. Вопросы языкознания, 4, 107–125.

Гранин, Д. (1988). *Мимолетное явление*. Огонек, 6, 9–11 и 29.

Григориева, Н. (2022). *Ошибка и забывание в смеховом контексте (от Зоценко до YouTube)*. Die Welt der Slaven, Bd. 67, 2, 199–211.

Евгеньева, А. (ред.). (1981–1984). *Словарь русского языка в четырех томах*. Москва: Русский язык.

Захариева, И. (1989). *Рассказы Михаила Зоценко*. Болгарская русистика, 1, 9–19.

Зоценко, М. (1989–1987). *Собрание сочинений в трех томах*. Ленинград: Художественная литература.

Крепс, М.Б. (1986). *Техника комического у Зоценко*. Venson: Chalidze Publications.

Купина, Н.А. (1995). *Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции*. Екатеринбург–Перьм: Издательство Уральского университета.

Молдавский, Д.М. (1987). *Превышавший обычную меру*. Звезда, 12, 177–184.

Сарнов, Б., Чуковская, Е. (1988). *Случай Зоценко (Повесть в письмах и документах с прологом и эпилогом 1946–1958)*. Юность, 8, 69–86.

Синявский, А. (1989). *Мифы Михаила Зоценко*. Вопросы литературы, 2, 50–67.

Старков, А.Н. (1990). *Michaïł Zożenko. Судьба художника*. Москва: Советский писатель.

Супрун, В. (2021). *Ономастический мир Михаила Зоценко*. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica Rossica, 20, 121–131.

Томашевский, Ю. (1988). „...Писатель с перепуганной душой – это уже потеря квалификации”. *М.М. Зоценко: письма, выступление, документы 1943–1958 годов*. Дружба народов, 3, 168–189.

Чудакова, М.О. (1979). *Поэтика Михаила Зоценко*. Москва: Наука.